

درباره کوچه «حوض محمدعلی‌خان» که بخشی از شارستان کهن اطراف حرم رضوی بوده

و حالا تغییر ماهیت داده است

کوچه مهمان سراهای مشهد

رضا سلیمان‌نوری| کلمه شارستان برای مشهدی‌ها تداعی‌کننده یک مسیر نعل‌اسبی است که در دو دهه گذشته برای تردد بهتر وسایل نقلیه بر گرد حرم‌مطهررضوی ایجاد شده است. بد نیست بدانید که شارستان کنونی، نخستین مسیر اتصال دهنده محلات و کوچه‌های مختلف اطراف حرم‌مطهر به یکدیگر نبوده و پیش از این مسیر نیز در ابتدای قرن چهارده خورشیدی، فلکه اطراف حرم‌مطهر‌رضوی با همین منظور ایجاد شده است.

بخش عمده‌ای از این مسیر قدیمی که بر اساس اسناد موجود سابقه‌اش دست‌کم به دوران صفوی و ایجاد برج وباروی شاه‌طهماسبی می‌رسد، در جریان طرح نوسازی و بهسازی اطراف حرم‌مطهررضوی در دو دهه گذشته از بین رفته، اما هنوز هم زائران و مجاوران حریم حضرت‌ثامن^(ع) از دو بخش مهم آن استفاده می‌کنند. یکی از این دو بخش که کمتر در بافت اطراف حرم‌مطهر آسیب دیده و تغییر کرده، کوچه عباسقلی‌خان(حدافاصل محله عیدگاه و خیابان نواب صفوی) است. اما بخش دیگر که در جریان اجرای آخرین طرح نوسازی اطراف حرم‌مطهررضوی تا حد زیادی ساختار آن تغییر کرده، کوچه حوض محمدعلی‌خان است که محدوده باغ نادری را به انتهای قبرستان قتلگاه یا همان محدوده خیابان طبرسی کنونی متصل می‌کند. این کوچه کهن اکنون از یک‌سو تابلو شهید آستانه‌پرست و از دیگر سو تابلو ته‌پل محله ۲ و ۳ را در ابتدای خود دارد.

موقعیت کوچه حوض محمدعلی خان بر روی نقشه سال ۱۳۲۵ خورشیدی

باقی مانده کوچه در تقاطع نوغان ۴ معروف به کوچه پله آب‌میرزا یا کوچه پیچ در پیچ

کوچه «حوض محمدعلی‌خان» در سال‌های اخیر

کوچه حوض محمدعلی‌خان در سال‌های پس از انقلاب اسلامی نیز دو دوره تغییرات را از سر می‌گذراند، نخست‌آنکه درسال‌های میانی دهه ۶۰، بخشی از انتهای باغ رضوان که مجاور این کوچه بوده به محلی برای فعالیت اقتصادی دست‌فروشان مشهد تبدیل می‌شود. این حرکت به‌شدت کوچه حوض محمدعلی‌خان را در مرکز توجه زائران قرارمی‌دهد.

اما تغییر عمده بعدی در بافت کوچه میانه دهه ۸۰ آغاز می‌شود که

وضعیت کنونی

کوچه حوض محمدعلی‌خان قدیم اکنون از طرف شارستان به دو کوچه ته‌پل محله ۲ و ۳ تقسیم شده است. این مسیر شامل پله‌ها و حدود پنج متر اول کوچه قدیم است و پس از آن، مسیر پیچ‌درپیچ این محدوده که در قدیم به کوچه پله «پیچ‌درپیچ» معروف بوده، حالادر دل پروژه‌های عمرانی بزرگ حاشیه‌آیت‌...! شیرازی هضم شده و مسیری کوتاه و مستقیم تا شارستان ته‌پل محله جانِ آن را گرفته که تابلو ته‌پل محله ۲ ابتدایش نصب شده است.

اما مسیر اصلی کوچه که اکنون تابلو ته‌پل محله ۳ یا «شهید آستانه‌پرست» در ابتدای آن نصب شده، شامل دو بخش جنوبی و شمالی است، بخش جنوبی این مسیر در اختیار پروژه‌های بزرگ ایجادشده یا در حال ایجاد است.

حدافاصل شارستان تا کوچه ملاهاشم (آستانه‌پرست ۶) نیزبه یک پروژه تکمیل‌شده اختصاص دارد و از این کوچه تا کوچه بعد(آستانه‌پرست ۴) هم یک زمین افتاده، حدود سی مغازه، یک پروژه نیمه‌تمام و یک پارکینگ بزرگ (متصل به بست شیخ‌طوسی) قرار دارد.

بخشی از زمین این پروژه نیمه‌تمام، زمانی مسجد ضیای بازارچه حاج‌آقاچان بوده است. در داخل این کوچه نیز علاوه بر حدود سی پلاک تجاری، حسینیه قاجاری حاج‌آقاچان و یک واحد اقامتی مشاهده می‌شود.

از آستانه‌پرست ۴ تا ورودی رضوان حرم‌مطهر هم بیست پلاک تجاری و یک پلاک مسکونی رهاشده و بخشی از دیوار باغ رضوان است که زمانی مقبره سیدفخرالدین در آن محدوده قرار داشته است. بخش شمالی کوچه اماکمی شلوغ‌تر است. در این بخش، مجموعه تکیه حوض محمدعلی‌خان، دو پارکینگ عمومی بزرگ، حدود هفتاد واحد تجاری تأمین‌کننده مایحتاج زائران، نزدیک به ۱۰ بنای اقامتی، دو پاساژ و یک کلاントری در حال فعالیت هستند.

آیین نامه‌قرضه‌ملی

کوچه «حوض محمدعلی‌خان» تا پایان دوران قاجار

کوچه حوض محمدعلی‌خان قدیم و آستانه‌پرست کنونی در سال‌های حکومت افشاریان تا پایان دوره قاجارها یک مسیر دسترسی ویژه و سریع به قبرستان قتلگاه (برای ساکنان محدوده شمالی بالاخیابان) بوده است. این مسیر از نخستین فرعی جنوبی پس از تقاطع کوچه‌های آب‌میرزا و ته‌پل محله آغاز شده و پس از چندین پیچ به مسیری مستقیم منتهی می‌شده است. قرارگرفتن یک حوض آب و در کنار آن تکیه‌ای که میزبان نمایش‌های مذهبی یا همان شبیه‌خوانی بوده (هر دو از مجموعه موقوفات آقا‌سیدجعفر هستند، اما به‌نام حوض و تکیه محمدعلی‌خان بین مردم شهرت داشتند) در میانه این مسیر باعث شده بود تا مردم همه این مسیر را به‌نام کوچه،حوض محمدعلی‌خان، بشناسند. البته نبود بنای شاخص دیگری در ادامه مسیر به‌جز یک منجلاب و یک قراول‌خانه هم باعث تثبیت این اسم شده است.

بر اساس آنچه در نقشه دالمج به سال ۱۲۲۸ خورشیدی ثبت شده است، کوچه حوض محمدعلی‌خان در آن زمان دارای چهار فرعی جنوبی بودکه به‌جز فرعی نخست، بقیه به بالاخیابان راه پیدا می‌کرده‌اند. همچنین، در همان دوران یازده فرعی شمالی هم از این کوچه منشعب می‌شده که شش کوچه از این مجموعه بن‌بست بود و سایر کوچه‌ها از طریق شبکه‌ای از کوچه‌های تودرتو به محلات ته‌پل محله و نوغان مرتبط می‌شدند. ناگفته نماند که حاج‌آقاچان، معمار صحن جدید یا ناصری مشهد، در همان دوران ترسیم نقشه دالمج در منزلی واقع در حاشیه این کوچه و مجاورت قبرستان قتلگاه آن زمان و باغ رضوان کنونی سکونت داشته و در همان دوران ضمن ایجاد تکیه حاج‌آقاچان در نزدیکی منزل خود، در بخشی دیگر از زمین‌های این کوچه بازارچه‌ای را ایجادمی‌کند که تا سال‌های ابتدای پس از انقلاب اسلامی به‌نام خود وی مشهور بود.

همچنان نیز ادامه دارد. در جریان این تغییر، ابتدا اجراکنندگان طرح نوسازی اطراف حرم‌مطهررضوی بخش قابل توجهی از بناهای جنوبی کوچه را خریدند، سپس بازارچه‌های ایجادشده در دهه ۶۰، تخریب شدند تا در آن چندین پروژه بلندمرتبه‌گوناگون اجرا شود. شهرداری نیز بخشی از بناهای شمالی کوچه را در این دوره تملک کرد تا بر اساس طرح نوسازی اطراف حرم‌مطهر، ره‌باغ رضوان برای اتصال حرم‌مطهررضوی به راه‌آهن مشهد در آن محدوده ایجاد شود. همچنین، در این دوره با تکمیل شارستان ته‌پل محله بخش نخست کوچه از دیگر بخش‌های آن جدا شد.

کوچه «حوض محمدعلی‌خان» در عهد پهلوی

کوچه حوض محمدعلی‌خان در سال‌های نیمه نخست حکومت پهلوی‌ها از معدود کوچه‌های قدیمی شهر بوده که اقدامات توسعه‌ای در آن دوران سبب رونق بیشتر آن می‌شود. در واقع در این دوران بسیاری از منازل مسکونی این کوچه تغییر ماهیت داده، به فضاهای اقامتی تبدیل شدند.

علاوه بر این، قبرستان قتلگاه در انتهای بخش جنوبی کوچه که در این زمان، با نام باغ رضوان شناخته می‌شد از محبوب‌ترین آرامستان‌های فعال شهر بود. اداره متوفیات شهرداری هم به همین دلیل در انتهای همین کوچه خدمات‌رسانی می‌کرد. همچنین، در تقاطع شمالی کوچه و خیابان طبرسی هم کلاントری شماره ۴ مشهد مستقر بوده است. کوچه حوض محمدعلی‌خان در نیمه دوم دوران حکومت پهلوی‌ها بر ایران شاهد تغییر عمده‌ای از منظر دسترسی‌ها نبود. شاید مهم‌ترین تغییر این دوره همان افزایش روند خالی‌شدن کوچه از خانواده‌های مشهدی و تبدیل پلاک‌های مختلف آن به زائرسرا و هتل و البته مغازه‌های تجاری ارائه‌دهنده مایحتاج مسافران بود. این تغییر به‌نحوی مشهود بود که از حدود سال ۱۳۴۰ به بعد این مسیر به محدوده‌ای برای سکونت و رفع احتیاجات زائران و گذر مجاورانی که قصد داشتند بدون ورود به مجموعه حرم‌مطهر از بالاخیابان به طبرسی و پایین‌خیابان بروند، تبدیل شد.

نمای حسینیه حوض محمدعلی خان در قدیمی حدافاصل آستانه‌پرست ۱۱ و ۱۲

بزرگان کوچه

کوچه‌حوض محمدعلی‌خان قدیم (شهید آستانه‌پرست کنونی) به‌دلیل بافت‌خاص نسبت به‌سایر کوچه‌های قدیمی مشهد دارای ساکنان دائمی بسیار کمی بوده و هست، آنچنان که بیشتر ساکنان دائم این کوچه خدمه و نگهبانان واحدهای اقامتی متعدد هستند. به‌همین دلیل به‌غیر از حاج‌آقاچان - که در دوره‌ای منزلش بخشی از بازار هم‌نامش بوده است- نمی‌توان چهره و خانواده مشهوری را معرفی کرد که در کوچه اصلی سکونت داشته باشند. البته داستان کوچه‌های فرعی این مسیر از کوچه اصلی متفاوت است و در بیشتر آن‌ها، خاندان‌های اصلی سال‌های متمادی سکونت داشته‌اند. به‌عنوان مثال، منزل آیت‌...! شیخ‌محمدتقی‌بجنوردی در کوچه شیخ محمدتقی‌سابق و خاندان زرعی در کوچه حمام‌برق(آستانه‌پرست ۱۱) و مهدوی دامغانی، ضیا، مدرس یزدی، معین و... در کوچه ضیا(آستانه‌پرست ۹) و صاحبکار، نواب احتشام رضوی، دارالضیافه، تلافی نوغانی و گلابگیر در کوچه صاحبکار(آستانه‌پرست ۷) از این جغیه هستند.

نام‌کوچه	کوچه حوض محمدعلی‌خان	نام‌های دیگر	شهید آستانه پرست
قدمت	نشان آن در نقشه‌های قاجاری مشهد دیده می‌شود		
بنای تاریخی باقیمانده در آن	حسینیه قاجاری حاج‌آقاچان		
خاندان‌های نامداری که روزگاری در این کوچه ساکن بوده‌اند	آیت‌...! شیخ محمدتقی بجنوردی، خاندان‌های زرعی، مهدوی دامغانی، ضیا،مدرس یزدی، معین، صاحبکار، نواب احتشام رضوی، دارالضیافه، تلافی نوغانی و گلابگیر		

شمشیری از بازاریان ثروتمند تهران و حامیان شناخته‌شده جبهه ملی، با خرید ۲۰۰هزار تومان از این اوراق و دادن وامی به‌ارزش ۳میلیون تومان به بانک بیمه از طرح دولت حمایت می‌کند. شمشیری به همین دلیل به‌عنوان قهرمان اوراق قرضه ملی در آن دوران معرفی می‌شود. سندی که اینجا می‌بینید، مربوط به آیین‌نامه مصوب هیئت‌وزیران درباره قرضه ملی است که در تاریخ ۱۳ مهر ۱۳۲۰ تصویب شده است. این آیین‌نامه که در ۱۰فصل تنظیم شده است، چندچون این اوراق را برای انتشار مشخص می‌کند، مواردی مثل «الزامی بودن بیان ارزش ریالی هر برگ و نوع آن در برگ‌های اوراق قرضه»، «درج مجوز قانونی و تعهد دولت در پرداخت اصل و جایزه برگ‌ها»، «امضای نخست‌وزیر بر اوراق»، «تعلق جایزه ۴درصدی سالانه به آن‌ها»، «فروش هم‌زمان اوراق در یک روز در همه شعبه‌ها و نمایندگی بانک‌ها، و «فروش بدون کارمزد اوراق».

منبع تصویر: سامانه منابع دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی
تاریخ: ۱۳۳۰/۷/۱۳

مشهدیات

گفتارهایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر بهشت (فصت‌مدومک)
سرگذشت بازار مشهد (بخش نهم)

مرضیه ترابی| را در قسمت قبل به تفصیل درباره عبدالعظیم ولیان و اقدامات او در مشهد صحبت کردیم و توضیح دادیم که شخصیت وی تأثیری بسیار منفی بر جامعه بازاریان مشهد و نیز قاطبه مردم این شهر گذاشت. برخی پژوهشگران همین اقدامات را عامل مهمی در افزایش اعتراضات و آوج گرفتن انقلاب اسلامی در مشهد می‌دانند. ولیان در هتاک و حرمت‌شکنی کار را به جایی رساند که یک هفته پیش از استعفای اجباری‌اش در ۴ شهریور ۱۳۵۷، با حالت مستی وارد حرم شد و موجی از اعتراض را در میان مردم برانگیخت. گزارش مربوط به این اقدام در اسناد ساواک ثبت شده است: «شماره گزارش: ۹/۱۱۱۵۲-۳هـ ۲۹/۵/۲۵۳۷/۵(۱۳۵۷)- آقای عبدالعظیم‌ولیان اخیراً درحالی که مست بوده و دهانش به‌شدت بوی الکل می‌داده است، به حرم مطهر داخل شده و با جویدن آدامس قصد از بین‌بردن بوی الکل را داشته است که کلیه حاضران و خدام داخله حرم مطهر متوجه شده و آقای ولیان خود را از نزدیک اشخاص حاضر کنار کشیده است. خدمه متوجه وضع و حرکات وی شده با نااحتی و عصبانیت به یکدیگر علامت داده و با خشم او را نگاه می‌کردند[...]. نظریه چهارشنبه- انتشار این خبر موجب عصبانیت شدید مردم[...]. خواهد شد. از طرفی باتوجه‌به حضور ایرج ثابت پاسال در غبارروبی چند روز قبل، شایعه بهاییگری ولیان را نیز تقویت می‌کند.» این اقدامات، آن هم برای کسی که سمت نایب‌التولیه آستان قدس رضوی را داشت، میزان صلاحیت وی را برای اجرای طرح ونیز چشم‌انداز پیش‌روی آن به‌خوبی نشان می‌دهد. ولیان تخریب بزرگ بازار قدیمی شهر و مناطق اطراف حرم‌رضوی را طوری انجام داد که بیشتر به یک هجوم سراسری شبیه بود. شاید به همین دلیل، برخی اهالی مشهد به وی لقب «هیتلر خراسان» داده بودند!

● **ولیان با بازار سنتی مشهد چه کرد؟**

گفتیم که ولیان برای جلب نظر دربار، کار تغییر در بافت اطراف حرم‌رضوی را به‌صورت ضربتی و با خشونت تمام آغاز کرد. اگر یادتان باشد، به این نکته هم‌اشاره کردیم که اصل طرح مربوط به توسعه و تغییر بافت نیز طرحی قابل اتکا نبود و عموماً با عنایت و توجه ویژه به طرح‌های معماران و متخصصان شهرسازی اروپایی شکل گرفت. هجوم ولیان به بافت اطراف حرم با تخریب بازار سنتی آغاز شد و در واقع نخستین گام در مسیر تخریب را با ویران کردن یکی از قدیمی‌ترین بخش‌های بازار سنتی و کهن‌سال مشهد برداشت. مرحوم استاد عزیزا... عطاردی در جلد نخست «فرهنگ خراسان» می‌نویسد: «اوایل اسفند ۱۳۵۳ نخست سقف بازار زنجیر را که در مجاورت صحن کهنه بود، برداشتند و از حساس‌ترین مکان کار را شروع کردند. با اینکه هنوز زمستان بود و برف و باران ادامه داشت، آن‌ها برنامه خود را شروع کردند و بازاریان را در برابر عمل انجام‌شده قرار دادند.» تردیدی نیست که تغییر در بافت اطراف حرم و ساختار شکلی بازار ضروری بود و ما در قسمت‌های قبل به دلیل این ضرورت اشاره کردیم، اما انتخاب اتفاق افتاد، یک ازهم‌پاشیدگی تمام‌عیار را برای بازار قدیمی مشهد به بار آورد. با آغاز سال ۱۳۵۴، اجرای طرح وارد مرحله جدیدی شد و تخریب با سرعت ادامه یافت، گویی که در این منطقه، اصولاً نه کسب‌وکاری وجود داشته است و نه افرادی در آن به تأمین معاش خانواده مشغول بوده‌اند. با دستور عبدالعظیم ولیان، ۳هزار و ۲۰۰ مغازه، ۱۲۹ هتل و مسافرخانه، ۲۵۰منزل مسکونی، ۵۷سرا و پاساژ، ۳۵اثر باستانی و تاریخی شامل مسجد، مدرسه، آب‌انبار، حمام، کاروان‌سرا و... تخریب شد و طبق گزارش ساواک، حدود ۶هزار مرکز کسب‌وکار از بین رفت و بیش از ۵۰هزار نفر از مردم شهر مشهد برای کسب معیشت با مشکل جدی روبه‌رو شدند. همچنین، گروهی بر اثر این ضربه، سکنه کردند و به گوشه‌ای افتادند و جمعی هم که به‌دلیل تخریب، قادر به تأمین مطالبات مردم و بدهی‌های خودشان نبودند، ورشکسته شدند و سر از زندان دراوردند. در واقع آنچه اواخر زمستان ۱۳۵۳ آغاز شد، پایانی واقعی بر حیات بازار سنتی مشهد بود. همه آنچه درباره تاریخ پرشکوه این بازار برایتان نقل کردیم، از مسیر ارتباطی نوغان به سناباد تا شکوه عصر تیموری و رونق دوره صفوی، به‌ناگاه زیر تیغه‌های بولدوزها محو و نابود شد و اثری از آن‌ها باقی نماند، آن گونه که امروزه ردونشان بسیاری از ساختمان‌های مشهور تاریخی و حتی مذهبی و علمی را باید در نقشه‌ها و تصاویر قدیمی پیدا کنیم و حتی در یافتن مکان دقیق استقرار برخی آن‌ها با تردید روبه‌رو باشیم.

● **فروپاشی اقتصاد بازار بزرگ**

اقتصاد بازار، در هر جای دنیا، با اتکا به فعالیت‌های اقتصادی بازاریان رونق می‌گیرد و تداوم‌پدیده‌ای کند. ویرانی بازار بزرگ مشهد که اکثریت کسبه و تجار عمده شهر در آن مستقر بودند، این افراد را به جابه‌جایی و تغییر وضعیت اساسی ناچار کرد. برخی که توانایی داشتند، از مشهد رفتند و گروهی که نمی‌توانستند، ناچار به محدودیت‌های شدیدی تن دادند که زندگی آن‌ها را دچار نقصان‌های تحمل‌ناپذیر می‌کرد. درست در همین زمان، ولیان مرحله دیگری از نقشه‌اش را به اجرا گذاشت و آن ساخت بازاری بزرگ در نزدیکی حرم‌رضوی، موسوم به بازاررضا^(ع) بود. این بازار از یک‌سو به میدان دقیقی (فلکه آب) و از سوی دیگر به میدان کورش (۱۷شهریور فعلی) وصل می‌شد و قرار بود واحدهای تجاری آن در اختیار کسبه‌ای قرار بگیرد که از محل کسب‌خود در اطراف حرم و بازار بزرگ محروم شده بودند. ظاهر قضیه چیز بدی نبود، هرچند که به‌هیچ‌عنوان نمی‌توانست ضایعه نابودی کامل یکی از قدیمی‌ترین بازارهای ایران و قلب اقتصاد زیارت را در مشهد جبران کند و آثار تاریخی دی‌قیمتی را که در این تخریب برای همیشه از صفحه روزگار محو شده بودند، بازگرداند و احیا کند. اما مسئله این بود که ساخت بازاررضا^(ع) در کنار آشفتگی ناشی از احداث آن در بافت اطراف حرم و آسیب‌زدن به نظمی که در دوران اسدی برای ایجاد آن، فلکه جنوبی را احداث کرده بودند، نمی‌توانست جوابگوی نیاز کسبه‌ای باشد که مغازه‌هایشان را طبق مصوبه کمیته‌ای ویژه، نهایتاًقیمت ۴۰۰هزار تومان خریدند. ولیان درنرخ‌گذاری مغازه‌های بازاررضا^(ع)، کف قیمت را ۴۰۰ هزار تومان قرار داد و درباره مغازه‌های بزرگ‌تر، این رقم تا ۷۰۰هزار تومان افزایش می‌یافت و از این نظر، کسبه و مغازه‌دارانی که از محل کارشان با تهدید رانده شده بودند، نمی‌توانستند بخش قابل ملاحظه‌ای از مال فاشنده خود را دوباره به‌دست بیاورند. ممکن است برخی ادعا کنند که طی چند سال بعد، قیمت مغازه‌ها در بازاررضا^(ع) کاهش یافت و به‌حدی کمتر از حد قبلی رسید، اما واقعیت آن است که تا این اتفاق بیفتد، بازار قدیمی مشهد بخش عمده‌ای از سرمایه اقتصادی و انسانی خود را از دست داد و این به‌معنای واردشدن آسیب جدی و اساسی به ساختار اقتصادی بازار بزرگ مشهد بود. در قسمت بعد مشهدیات، این مسئله را با دقت بیشتری بررسی می‌کنیم.

ادامه دارد...

شهر

تاریخ و هویت

